

יצחק ספיר

הוראת המבע "הופכים פניהם" וקביעת זמן שימושו לאור הממצא הארכאולוגי

א. הקדמה

בדברים שלהלן אני מבקש להציג זיקה בין הוראתו של מבע במקור הלכתי ובין הממצא הארכאולוגי, ובין שניהם למסקנה הלכתית.

שנינו במדרש :

העומדים בחוצה לארץ הופכים פניהם כנגד ארץ ישראל ומתפללים שנאמר (מלכים א ח, מח) והתפללו אליך דרך ארצם, העומדים בארץ ישראל הופכים פניהם כנגד ירושלים ומתפללים שנאמר (דברי הימים ב ו, לד) והתפללו אליך דרך העיר, העומדים בירושלים הופכים פניהם כנגד בית המקדש ומתפללים שנאמר (שם שם, לב) והתפללו אל הבית הזה, העומדים בבית המקדש מכוונים את לבם כנגד בית קדשי הקדשים ומתפללים שנאמר (שם שם, כו) והתפללו אל המקום הזה, נמצאו עומדים בצפון הופכים פניהם לדרום בדרום הופכים פניהם לצפון במזרח פניהם למערב במערב פניהם למזרח נמצאו כל ישראל מתפללים למקום אחד.

(ספרי, דברים, פיסקא כט)

להלכה שבספרי יש מקבילות בתוספתא, ברכות ג, טו–טז, בבבלי, ברכות דף ל ע"א, בירושלמי, ברכות ד, ח (ב ע"ג), בתנחומא (בובר) פרשת וישלח סימן כא, בשיר השירים רבה פרשה ד ד"ה "ד"א כחוט". מכל מקורות אלה עולה לכאורה ההלכה אחת שכיוון התפילה הוא למקדש. מכוח הלכה זו קבע לי' גינצבורג: "מעולם לא נחלק אדם על המשנה והברייתא בתוספתא ובשני התלמודים, שהמתפלל מחזיר את פניו כלפי ארץ ישראל ירושלים והמקדש". כדעתו של

גינצבורג דעתם של רבים מחוקרי ספרות חז"ל,¹ והיא הדעה המקובלת על ארכאולוגים רבים.²

דבריו של גינצבורג באים לשלול משמעות הלכתית ריאליה מסוגיה במסכת בבא בתרא דף כה ע"א, ממנה עולה שיש להתפלל למערב, כיוון מקומה של השכינה ולא לכיוון המקדש:

דתניא, ר"ע אומר: לכל רוח הוא עושה ומרחיק חמשים אמה, חוץ ממערבה דאינו עושה כל עיקר, מפני שהיא תדירא [...] אלא מאי תדירא? תדירא בשכינה, דאמר רבי יהושע בן לוי: בואו ונחזיק טובה לאבותינו שהודיעו מקום תפלה, דכתיב: וצבא השמים לך משתחוים.³

טענתו העיקרית של גינצבורג היא שאי אפשר שיחלקו אמוראים על הלכה תנאית מקובלת המופיעה באין חולק בכמה מקורות. ברי שאי אפשר שיעשו כן ויתעלמו לחלוטין מן ההלכה התנאית.⁴ אף ראייה ארכאולוגית הוא מביא לדבריו, שכן כל בתי הכנסת שנתגלו מכוונים כולם כלפי ירושלים, ואין בהם גם אחד הפונה מערבה.⁵

כמה וכמה בתי כנסת הבנויים בציר מזרח-מערב נתגלו בצפון הארץ. בתי כנסת אלה אינם מכוונים לירושלים. חלקם, כגון אלה שבסומקה שבכרמל, כנף שבגולן וחר' א-דיכה שבשוליו, היו מוכרים כאשר כתב גינצבורג את דבריו. מכיוון שההלכה שקבע גינצבורג הייתה מקובלת על הארכאולוגים, תירצו אלה את כיוונם של בתי הכנסת הנזכרים בפלפולים דרשניים מופלגים, שלפיהם התפללו בהם מזרחה כי תודעת המתפללים הייתה שירושלים נמצאת מזרחה להם (ולא בדרום כפי האמת), כגון בית הכנסת בסומקה הבא בים. מכיוון שהים הוא גבולה המערבי של הארץ, מקומה של ירושלים בתודעת בוני בית הכנסת

1 ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ניו ארק תש"א, עמ' 386; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ברכות, עמ' 44 שורה 68; א' ארליך, כל עצמותי תאמרנה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 64 ואילך ועוד.

2 ד' עמית, "בתי הכנסת בדרום הר יהודה", קתדרה 68 (תשנ"ג), עמ' 17; I.L. Levine, The Ancient Synagogue, London 2000, p. 180.

3 א"א פינקלשטיין (ספרי על ספר דברים, ברלין ת"ש [ניו יורק: תשכ"ט]), עמ' 47, וא"א אורבך (חז"ל אמונות ודעות [הדפסה שישית], ירושלים תשמ"ו, עמ' 49) סברו כי דברי ריב יהושע בן לוי הם הלכה ריאליה.

4 גינצבורג (לעיל הערה 1) עמ' 385. וראו גם עמית (לעיל הערה 2) עמ' 23, וכן ד' עמית, בתי הכנסת בחורבת מעון ובחורבת ענים והישוב היהודי בדרום הר חברון, עבודת דוקטור, ירושלים תשס"ג, עמ' 168–172.

5 גינצבורג (לעיל הערה 1) עמ' 392.

הוא במזרח. בית הכנסת ביפיע אינו שוכן סמוך לים, אך יפיע היא עיר בנחלת זבולון, ועל זה נאמר "לחוף ימים ישכן", ומכאן שירושלים במזרח. יש סבורים שבבתי כנסת אלה התפללו דרומה לכיוון ירושלים, אך תפישה זו אינה עולה בקנה אחד עם המבנה האדריכלי של בתי הכנסת, שכן כיוון התפילה אינו תואם את ציר המבנה, מזרח-מערב, כמקובל.⁶ אחרי שהארכאולוגים כתבו את שכתבו, הביא גינצבורג ראיה לדבריו מן הממצא הארכאולוגי.⁷ בית הכנסת בציפורי בנוי בציר מזרח-מערב, פתחו במזרח ובמערב יש במה. ברור אם כן שהתפללו בו למערב ולא לכיוון ירושלים או למזרח. חופר בית הכנסת, ז' וייס, מעלה אפשרות כי בצד ההלכה התנאית, שלפיה נבנו בתי כנסת רבים, שכיוון התפילה בהם הוא ירושלים, היו גם גישות אחרות שאף להן יש ביטוי בספרות ההלכה.⁸ על אף קביעה זו מעדיף וייס לקבוע כי כיוונו של בית הכנסת הוא תולדה של אילוצים אדריכליים ואינו פרי תפישה הלכתית.⁹ היינו, דרך המלך בהלכה התנאית שראוי להתפלל לכיוון ירושלים. אף שיש לדעתו אפשרויות הלכתיות שונות, מעדיף וייס לפרש פירוש שבעיקרו אינו הלכתי לכיוונו של בית הכנסת.

במקורות מופיעים ארבעה מבעים המציינים את כיוון התפילה: "מכוונים לבס", "מחזירים פניהם", "פניהם ל..." ו "הופכים פניהם". במקום אחר ביררתי כי המבצע המקורי בהלכה הוא "מכווין לבס", מבע שהוראתו היא כוונת הלב (intention), ולא כיוון (direction).¹⁰ בחלק מן המקורות (כגון בגרסה שבספרי המצוטטת בראש המאמר) נוספה להלכה המקורית תוספת שנאמר בה: "נמצאו עומדים בצפון הופכים פניהם / מחזירים פניהם / פניהם לדרום בדרום הופכים פניהם / מחזירים פניהם / פניהם לצפון במזרח פניהם למערב במערב פניהם למזרח נמצאו כל ישראל מתפללים למקום אחד". המבעים "מחזירים

6 E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London 1934, p. 50; Ibid, *The Ancient Synagogues in El Hammeh, Jerusalem* 1935, p. 80, note 2; Ibid, *The Ancient Synagogue at Yafa Near Nazareth*, 2, Jerusalem 1951, p. 23–24.

7 ראיה זו אינה ראיה. ארכאולוגים שכתבו כי בבתי כנסת הבנויים בציר מזרח-מערב, כגון אלה שהזכרנו לעיל, התפללו לכיוון ירושלים, כתבו כן מפני שברי היה להם שאין להתפלל אלא לכיוון ירושלים. נמצא שגינצבורג מסתמך בהוכחתו על מה שצריך להוכיח.

8 Z. Weiss, *The Sephoris Synagogue*, Jerusalem 2005, p. 180.

9 וייס, שם, עמ' 43–45.

10 יי ספיר, "מכווני לבס, מחזירי פנים ומחזרים הוראתם של ביטויים המשמשים להוראת כיוון התפילה בספרות חז"ל", בתוך א' ממון, ש פסברג וי' ברויאר (עורכים), *שערי לשון*, כרך ב, ירושלים תשס"ח, עמ' 156–261.

פניהם", ו"פניהם ל..." מופיעים בתוספתא, בספרי, בתלמוד הירושלמי, בתלמוד הבבלי ובמדרש שיר השירים רבה בתוספת להלכה ולא בהלכה גופה. מכיוון שמבעים אלה מאוחרים, ומכיוון שהמבע המקורי הוא "מכוונים לבס", ממילא סרה טענתו העיקרית של גינצבורג. בדברים שלהלן אני מבקש לברר את הוראתו של המבע "הופכים פניהם", ולברר על פי הממצא הארכאולוגי את זמנו.

ב. הוראת המבע "הופכים פניהם"

המבע "הופכים פניהם" מופיע בספרי, בירושלמי ובשיר השירים רבה. מבעים המורכבים מהשורש הפ"כ + פנים מופיעים כשישים פעמים בספרות חז"ל. לעתים הוראתו של המבע היא להסתובב לכיוון הנגדי, ולעתים הוראתו לפנות, ולאו דווקא סיבוב שלם. להן דוגמות.

1. סיבוב של 180 מעלות

"מהלך ביניהן עד שמגיע לצפון הגיע לצפון הופך פניו לדרום" (משנה, יומא ה, א);
 "בני חכמים ותלמידי חכמים בזמן שיש להם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי אביהם אין בהם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי העם"¹¹ (תוספתא, סנהדרין ז, ט);
 "מאי שנא חבלי נקבה מרובין משל זכר? זה בא כדרך תשמישו וזה בא כדרך תשמישו, זו – הופכת פניה, וזה – אין הופך פניו" (בבלי, נדה לא ע"א).

2. פנייה לכיוון מסוים

"בא לו לשלח את הצפור החיה אינו הופך פניו לא לים ולא לעיר ולא למדבר שנאמר ושלח את הצפור החיה אל מחוץ לעיר אל פני השדה" (משנה, נגעים יד, ב);
 "בנוהג שבעולם שני בני אדם נכנסין אצל הדיין, אחד עני ואחד עשיר, אצל מי הדיין הופך פניו" (ויקרא רבה (מרגליות), פרשה ג ד"ה [ב] "יראי יי"י").

11 הוראה של סיבוב שלם בהלכה זו עולה ממקבילה בברייתא במסכת הוריות: "בני ת"ח שממונים אביהם פרנס על הצבור, בזמן שיש להם דעת לשמוע – נכנסים ויושבים לפני אביהם ואחוריהם כלפי העם, בזמן שאין להם דעת לשמוע – נכנסים ויושבים לפני אביהם ופניהם כלפי העם" (יג ע"ב).

חשובה לענייננו משנה שבפסחים (ז, יג), שמופיעים בה שני המבעים :
שתי חבורות שהיו אוכלות בבית אחד אילו הופכין פניהן אילך ואוכלין ואילו
הופכין פניהן אילך ואוכלין והמיחם באמצע וכשהשמש עומד למזוג קופץ את פיו
ומחזיר את פניו עד שהוא מגיע אצל חבורתו ואוכל והכלה הופכת את פניה.

להבנת משנה זו נציע כמה הקדמות :

א. קרבן פסח אינו נאכל אלא למי שנמנו עליו לפני שחיטתו. הנמנים על הפסח
נקראים חבורה ;

ב. משנתנו היא כדעת רבי יהודה הסבור כי בני חבורה אחת אינם רשאים
ליחלק לאכול פסחם בשני מקומות שונים אחר שהחלו לאכול, אך רשאים
הם ליחלק לשתי חבורות בבית אחד (על פי בבלי, פסחים פו ע"א וע"ב,
ופירוש רש"י שם) ;

ג. כאשר נחלקה החבורה לשתי חבורות האוכלות בבית אחד, רשאים בני
החבורות להפנות גבם אלו לאלו, ואינם צריכים שייראו כבני חבורה אחת ;

ד. אדם אינו רשאי לאכול בשתי חבורות.

משנתנו עוסקת במנויים על פסח אחד שנחלקו לשתי חבורות האוכלות פסחן
בבית אחד. השמש המשמש אותם הוא בן לאחת החבורות. המשנה מבחינה
בלשונה בין בני החבורות ההופכין פניהם לבין השמש המחזיר פניו עד שמגיע
לחבורתו. בני שתי החבורות רשאים להפנות גבם אלו לאלו, היינו לסובב פניהם
סיבוב של 180 מעלות אלו מאלו. השמש, כאשר הוא משמש את החבורה שאין
הוא אוכל בה, מחזיר את פניו. היינו, מפנה פניו מהם שלא ייראה כבן החבורה.
החזרת פנים זו אינה יכולה להיות סיבוב של 180 מעלות, שאם כן כיצד ישמש
את בני החבורה וימזוג להם חמין כשגבו אליהם?

בסיפא של המשנה נאמר : "והכלה הופכת את פניה", ופירשו בירושלמי :
"והא תנינן הכלה הופכת פניה ואוכלת? אמר רבי חיה בר בא מפני הבושה."
(פסחים ז, יג, (לה ע"ג), וכן בבבלי : "הכלה הופכת את פניה וכו'. מאי טעמא?
אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן : מפני שהיא בושה." (פסחים פו ע"ב)
פירש רש"י : "מפני שהיא בושה לאכול לעיני האנשים על ידי שמסתכלין בה".
בפשטות אף כאן פירוש המבע "הופכת פניה" הוא שהיא מפנה אליהם את גבה
שלא יראו בה כשהיא אוכלת. היינו הכלה רשאית להסתובב סיבוב של 180
מעלות. מכאן שכאשר יש להבחין בין פנייה של 180 מעלות לפנייה אחרת,
הראשונה תוגדר בלשון חכמים "הפיכת פנים", והאחרת תוגדר "החזרת פנים".

ההוראה הראשונה, סיבוב שלם, היא משמעותו המילולית של המבע, ובפשטות נראה כי הוראה זו היא הוראתו הראשונית. כך עולה גם ממעט המקורות שלא נאמר בהם לאן הופך פניו מי שהופכם. בכל אלה הוראת המבע היא סיבוב שלם.¹²

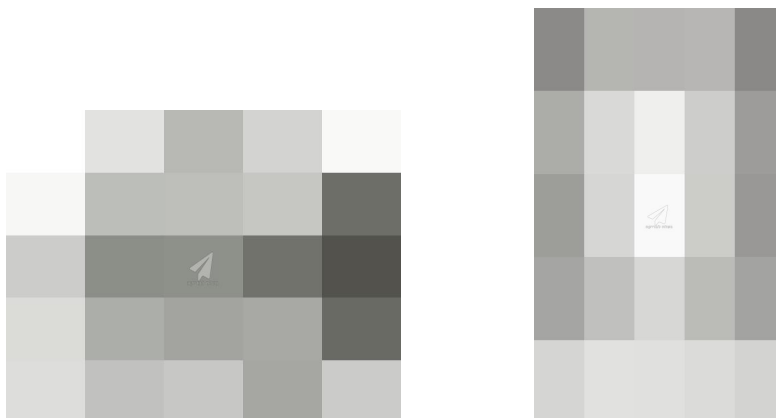
במקרא מצינו "הפיכת עורף" שהוראתה פנייה לכיוון הנגדי: "הפך ישראל ערף לפני איביו" (יהושע ז, ח). צבא ישראל עלה מן הגלגל אל העי כשפניו אל העי. משיצאו אנשי העי לקראתם הפכו ישראל את עורפם, ונסו. נראה כי כשם שהפיכת ערף הוראתה סיבוב של 180 מעלות, כך הוראתה של הפיכת פנים.¹³ לדעתי, משמעות הביטוי "הופכים פניהם" בספרי, בירושלמי ובשיר השירים רבה היא משמעותו המקורית של המבע – סיבוב של 180 מעלות, שאם לא כך היו משתמשים במבע "מחזירין פניהם" או במבע "פניהם ל..." שהוראתם חד משמעית. אחר שכך הוראתו של המבע, יש לברר מדוע העומד במקום מסוים צריך להסתובב סיבוב שלם כדי שיהו פניו מכוונות לארץ ישראל, לירושלים ולמקדש?

3. מדוע על המתפלל להפוך פניו?

נראה לי כי הלכה זו, שלפיה על המתפלל להפוך פניו, משקפת מציאות אדריכלית של בתי כנסת שהתפללו בהם לכיוון ירושלים, ואף חזית פתחיהם פונה לירושלים. תופעה זו ידועה היטב בבתי כנסת גליליים כגון אלה שבברעם, בכורזין ובבתי כנסת בגולן כגון אלה שבאום אל קנאטיר, בעין נשוט ועוד.

12 משנה פסחים ז, יג; בבלי נדה לא ע"א; וראו גם ילקוט שמעוני, איכה רמז תתריב: "היו שריה כאילים, מה אילים הללו הופכים פניהם אלו תחת אלו – כך גדולי ישראל רואים דבר עבירה והופכים פניהם ממנו".

13 במקרא מצינו מבע שהוראתו דומה: "נתינת ערף או פנים" (שמות כג, כז; שמ"ב כב, מא; תהלים יח, מא).

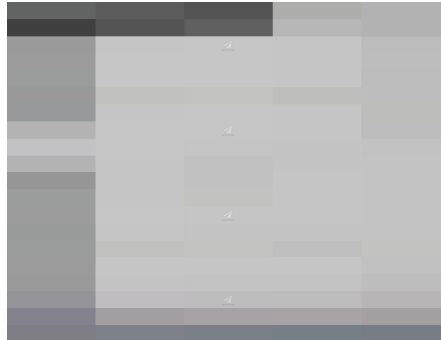

תכנית ושחזור בית הכנסת בברעם. שלב זה של בית הכנסת הוא בן המאות החמישית–שישית לספירה. בבית הכנסת התפללו דרומה לכיוון הפתחים בחזית. על הכנס לבית הכנסת להתפלל היה להפוך פניו כדי שיהיו מכוונים לירושלים

כל בתי הכנסת מטיפוס זה, לבד משנים, אלה שבמירון ובחורבת עמודים שבגליל, הם בני המאות החמישית–שישית לסה"נ.¹⁴ בשנה שעברה נחשף בחורבת ורדים הסמוכה לארבל בית כנסת נוסף מטיפוס זה, שאפשר שאף הוא נבנה בשלהי המאה השלישית או בתחילת המאה הרביעית לספירה).

14 עד העשורים האחרונים של המאה הקודמת היה מקובל כי בתי הכנסת הגליליים מטיפוס זה הם בני המאות השנייה והשלישית לספירה, היינו מימי התנאים. חפירות שנערכו בבתי כנסת מטיפוס זה כגון אלה שבכפר נחום, ברעם, כורזין וגוש חלב שבגליל, וכגון כמה וכמה בתי כנסת בגולן העלו כי יש לאחר את בנייתם של רוב בתי הכנסת (לבד מאלה שבמירון ובחורבת עמודים) למאות החמישית–שישית. על בתי הכנסת בגליל ראו למשל מ' אביעם, "בתי הכנסת שבברעם", קדמוניות לה (תשס"ג), עמ' 118–125; הנ"ל, "בתי הכנסת העתיקים של ברעם", בתוך י"ל לוי (עורך), רצף ותמורה, ירושלים, תשס"ד, עמ' 544–553. Antiquities III4, 2001; ג' מאגנס, "מתי נבנו בתי הכנסת הגליליים?", קתדרה 101 (תשס"ב), עמ' 39–70; א' נצר, "בתי הכנסת בגוש חלב ובחורבת שמע – מבט חדש", ארץ ישראל כה (תשנ"ו), עמ' 450–455. על בתי הכנסת בגולן ראו ח' בן דוד, "תרומת הסקר הקרמי לתיארוך בתי הכנסת המונומנטליים בגולן", קתדרה 124 (תשס"ז), עמ' 13–27; צ"א מעוז, "יסודות כרונולוגיים באמנות בתי הכנסת בגולן", קתדרה 124 (תשס"ז), עמ' 52–64; בן דוד מראה כי היישובים בגולן שיש בהם בתי כנסת לא הוקמו לפני מחצית המאה הרביעית. חופרי בתי הכנסת בגולן קבעו את תאריכם למאות החמישית–שישית לספירה.

אם ניסוח ההלכה בספרי הוא תולדה של המציאות האדריכלית, הרי זמן ניסוחה של ההלכה בספרי ובירושלמי אינו קודם לתאריך שימושם של בתי הכנסת שחזית פתחיהם מכוונת לירושלים, היינו לא לפני שלהי המאה השלישית.¹⁵

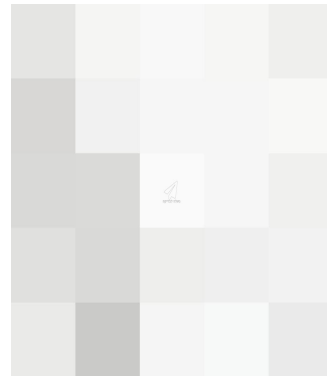
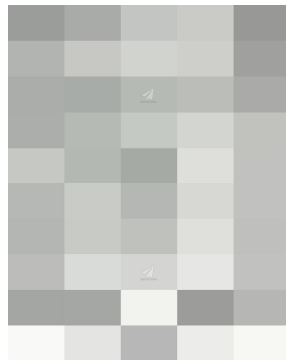
תכנית בית הכנסת בזומימרה: פתח בית הכנסת הוסט ממרכז הקיר המערבי צפונה כדי לפנות מקום לבמות בית הכנסת

ג. סיכום

בהלכה הראשונית מופיע בצד המבוע המקורי "מכוונים לבס" המבוע "הופכים פניהם" שהוראתו סיבוב של מאה ושמונים מעלות. אני סבור כי הצורך להפוך פנים הוא תולדה של פתחי בתי כנסת בקיר שבכיוון התפילה. הנכנס לבית כנסת מטיפוס זה, כגון בית הכנסת שבברעם, פניו מכוונים לכיוון הנגדי לכיוון התפילה, וכדי להתפלל לכיוון הראוי (ירושלים או מערב) עליו להפוך פניו. רובם המכריע של בתי הכנסת מטיפוס זה הם בני המאות החמישית–שישית לספירה. שני בתי כנסת, אלה שבמירון ובחורבת עמודים (ואפשר שאף זה שבחורבת ורדים) נבנו בשלהי המאה השלישית או בתחילת המאה הרביעית לספירה. נמצא שניסוח ההלכה שבספרי הוא ככל הנראה מהמאה החמישית, ובכל מקרה לא לפני שלהי המאה השלישית לספירה. אם נכונים דברינו, מיוסדת ההלכה על

15 ברמת הגולן נחשפו בתי כנסיות בני המאות החמישית–שישית לספירה, הבנויים בציר מזרח–מערב ופתחיהם במערב, כגון אלה שבזומימרה חר' א-דיכה ועוד. בבתי כנסת אלה התפללו מערבה, ואף בהם הפכו המתפללים פניהם לכיוון התפילה.

מציאות אדריכלית שנתקיימה בגליל העליון, בגליל המזרחי וברמת הגולן. באזורים אחרים של הארץ לא נבנו בתי כנסת מטיפוס זה. טיפוס אחר של בתי כנסת שהתפללו בהם לכיוון ירושלים הוא מבנה שפתחיו בקיר שמנגד לכיוון ירושלים ומוקדו, במה הניצבת לעיתים באפסיס או בגומחה מלבנית בקיר הפונה לירושלים. על קבוצה זו נמנים בתי כנסת באזורים שונים כגון אלה שבעזה, בית אלפה וגרש שבעבר הירדן המזרחי. כל בתי הכנסת מטיפוס זה הם בני המאות החמישית-שישית. מכאן שרוב העדויות הארכאולוגיות לתפילה לכיוון ירושלים הן מן המאות החמישית-שישית. היינו, הממצא הארכאולוגי מלמד כי המבעים שלפיהם יש להתפלל לכיוון ירושלים מאוחרים לימי התנאים.

בבתי הכנסת בעזה (מימין) ובבית אלפה (משמאל) הפתחים מנגד לכיוון ירושלים; בעזה במערב ובבית אלפה בצפון, והמוקד בכיוון ירושלים בעזה במזרח ובבית אלפה בדרום. שני בתי הכנסת נבנו במאה השישית לספירה

הוראת המבע "הופכים פניהם" וזמנו נתבררו על פי הממצא הארכאולוגי. משנתברר כי המבע הוא מתקופת האמוראים, אין בספרות התנאים הוראה הלכתית שלפיה יש להתפלל לכיוון ירושלים והמקדש, ואפשר לקבל את דברי רבי יהושע בן קרחה מערבה כפשוטם, ויש בהם הוראה פסוקה, לדעתו, שלפיה יש להתפלל מערבה כמו במקדש.

